
ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

Бандура Олег Олександрович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ

ОСНОВНЕ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ (ЗАГАЛЬНИЙ НАРИС)

Запропоновано загальний нарис щодо питання філософії як світогляду – питання про відношення людини та світу. Доведено, що воно має особистісне значення, оскільки ґрунтується на підвалинах особистих філософських поглядів людини, ядро яких становить її уявлення про сенс життя. Розкрито основне питання філософії як абстрактної теоретичної науки про кінцеві підстави буття, тобто питання про відношення граничних сутностей світу – ідеального та матеріального (свідомості, духу й матерії, буття). Висвітлено класове та загальносоціальне значення зазначеного питання.

Ключові слова: філософія; основне питання філософії; світогляд; сенс життя; ідеальне; матеріальне; ідеологія.

Основне питання філософії слугує чинником філософського знання, який визначає його предмет і структуру. Оскільки філософія є світоглядом, її основне питання безпосередньо пов'язане з головним питанням світогляду, тобто питанням про відношення людини та світу. К. Маркс і Ф. Енгельс визначили цей філософський феномен як питання про відношення свідомості, духу та матерії, буття. Воно стало загальноприйнятим у філософів СРСР та країн так званого соціалістичного табору. На зламі ХХ–ХХІ ст. у контексті кардинальних змін у філософії окремі автори пропонують новий підхід до зазначеного феномену. Такі точки зору, безперечно, потребують узгодження.

Про основне питання філософії йдеться в кожному вітчизняному підручнику з філософії. Практично всюди його подано в марксистському трактуванні. Критикуючи такі визначення, О. Никифоров зауважує, що не можна вважати питання про відношення свідомості та матерії основним питанням філософії [1]. Заслугоує на увагу монографія В. Лутая «Основне питання сучасної філософії» [2], у якій питання, зазначене в назві, автор трактує без зв'язку з марксистською традицією.

Мета дослідження полягає в узгодженні між собою різних підходів до визначення основного питання філософії.

Відомо, що головна проблема людини, як і кожного живого організму – проблема виживання та розвитку. Розвиток – якісні зміни, процес удосконалення. Ця проблема постала перед людиною від початку її існування. Причому найпотужнішою зброєю в неї є мислення. Щоб вирішити, як діяти, необхідні знання про навколишній світ і про себе саму, про власні потреби та здібності. У такий спосіб у наших пращурів сформувався світогляд як система найзагальніших знань про світ і людину. Основним його питанням є питання про відношення людини та світу, про те, як людина повинна сприймати світ і діяти, щоб вижити й розвивати власні здібності. Водночас основним питанням релігійного світогляду є питання про відношення духу та буття.

У процесі розвитку давні мислителі досягли такого рівня, який дав змогу їм розробляти теорії. На цьому етапі виникла філософія як теоретичний світогляд, котрий обґрунтовує певні положення. Це вже була наука, адже обґрунтованість є ознакою наукового знання.

Філософія стала першою наукою, що охоплювала всі знання людей тієї доби. Згодом, набагато пізніше, з неї виокремились галузі, які стали самостійними науками. Зокрема, фізика (на той час її іменували «натуральна філософія») набула самостійності лише в XVII ст., коли Ісаак Ньютон підготував працю «Математичні засади натуральної філософії», у якій застосував для розв'язання фізичних проблем математичні методи.

Філософія є світоглядом. Будь-яке питання, що має світоглядне значення, можна певною мірою розглядати як філософське. Вона виникла в процесі пошуку граничних підстав буття світу й людини задля того, щоб дати глибоко обґрунтовану відповідь на питання про відношення людини та світу, тобто на

основне питання світогляду. Воно є також головним питанням філософії. Це питання усвідомлюють як своєрідний центр, який визначає специфіку всіх філософських досліджень, зокрема предмет і структуру філософії як науки.

Основне питання філософії має особистісне значення. У цьому контексті доречним є міркування С. Франкла. Під час Другої світової війни він потрапив до німецького концтабору. Спостерігаючи за іншими в'язнями, філософ усвідомив, що виживають лише ті з них, які вбачають у ситуації, що склалася, певний сенс. Він зацікавився цим феноменом і після війни почав його досліджувати. Результатом таких пошуків стала праця «Людина в пошуках сенсу», де він довів, що зріла особистість керується прагненням до сенсу [3, с. 25]. Доросла людина повинна усвідомлювати сенс власного життя.

Питання про сенс життя має принципове значення для кожної людини. Його втрата є однією з основних причин суїциду. Для визначення сенсу власного життя людина формує певний ідеал. Тут слід сказати про особистісне значення філософії, адже вона містить широкий спектр міркувань і висновків видатних мислителів усіх часів і народів щодо сенсу людського життя. З-поміж них особистість може обрати ті, які вона вважає найбільш ґрунтовними, визначивши таким чином сенс власного життя. Це допомагає їй сформувати розвинену особистість, стати «паном самій собі».

Загалом філософія є розгорнутою відповіддю на основне її питання. Для кожної окремої людини філософія зрештою має значення настільки, наскільки вона допомагає їй визначити сенс її життя.

Основне питання філософії, як і власне вона сама, має класове значення, що підтверджує марксистська теорія. Так, К. Маркс у праці «Тези про Фейєрбаха» зауважив: «Філософи донині лише пояснювали світ, проте завдання полягає в тому, щоб його змінити» [4, с. 3]. Він мав на увазі соціальний світ, у якому відбувалася запекла класова боротьба між пролетаріатом і буржуазією. Автори пролетарської ідеології К. Маркс і Ф. Енгельс прагнули довести право пролетарів на звільнення від нещадної експлуатації буржуазією, навіть більше – на революцію, зруйнування буржуазного ладу та захоплення влади.

Це змусило їх по-іншому трактувати основне питання філософії, фактично створивши нову філософську систему.

Фундатори марксизму запропонували власне формулювання основного питання філософії – як чинника суспільного життя, класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією. На їх думку, це питання про відношення граничних сутностей світу, який має подвійну природу та відповідає найбільш ґрунтовним засадам філософії як абстрактної теоретичної системи її фундаментальних категорій – матеріального й ідеального, матерії, буття та свідомості, духу. Воно складається з двох питань: «Що є первинним – матеріальне чи ідеальне?» та «Чи здатна людина пізнати світ?». Філософська система К. Маркса та Ф. Енгельса – діалектичний та історичний матеріалізм.

Слід звернути увагу на міркування О. Никифорова, який зазначає: «Проголошення питання про співвідношення матерії та свідомості основним питанням філософії ґрунтується на припущенні про те, що це питання вирішують філософські системи, у кожній із яких воно посідає центральне місце. Зміна значень філософських понять під час переходу їх з однієї системи в іншу і навіть найбільш поверхове уявлення про шляхи виникнення філософських систем, їх структурну й стильову різноманітність свідчать про хибність цього припущення. Отже, питання про відношення матерії та свідомості не є основним питанням філософії. Водночас це означає, що його обговорення не може бути стрижнем, навколо якого обертається історія філософської думки» [3, с. 88]. Науковець посилається на те, що питання про співвіднесення мислення та буття не лише було головним у філософських системах Бекона, Декарта, Спінози, Гоббса, Локка та Лейбніца, а й навіть не формулювалося ними [1, с. 90]. На основі цих міркувань О. Никифоров робить висновок про те, що жодного особливого «основного питання» у філософії немає і бути не може» [1, с. 82].

Щодо філософії загалом учений стверджує, що майже всі автори підручників і посібників трактують її і як науку, і як світогляд. Водночас дослідник зауважує: «Ці два тлумачення несумісні... Слід обрати одну з цих позицій: або філософія є наукою, або вона є світоглядом. Я обрав друге» [1, с. 131].

Проте суперечність між світоглядом і наукою має діалектичний характер, тобто вони одночасно становлять і єдність. Питання, які ставить світогляд (передусім питання про

відношення людини та світу), є настільки важливими, що потребує ґрунтовного вивчення. Саме проведення таких досліджень і зумовило створення теоретичного світогляду, який обґрунтовує власні положення, а отже має право називатися науковим, тобто дає змогу усвідомлювати філософію як науку. Нині люди мають можливість використовувати для формування свого світогляду досягнення філософії.

Філософія є універсальною сферою знань, що з одного боку («верхнього», «зовнішнього») виглядає як світогляд, положення якого формулюють звичайною мовою. З іншого («нижнього», «глибинного») боку вона постає як наука про кінцеві підстави людського буття, абстрактної теорії, котра має специфічний категоріально-понятійний апарат. Простір між цими двома аспектами заповнений спектром проміжних філософських теоретичних систем.

Основне питання філософії має дві іпостасі. По-перше, ідеться про відношення людини та світу, тобто основне питання світогляду (водночас основним питанням теології, а отже релігійного світогляду, є відношення духу й буття). По-друге, це питання про відношення ідеального та матеріального, свідомості й матерії. Воно є теоретичним підґрунтям основного питання світогляду. Фундатори марксизму дійшли такого висновку, зокрема визнали первинність матерії та вторинність свідомості, завдяки прагненню теоретично обґрунтувати ідеологію пролетаріату, його права на захоплення влади. Визнання первинності свідомості та вторинності матерії є філософським підґрунтям ідеології класу власників масштабних засобів виробництва. Нині підвалиною ідеології середнього класу (власників середнього та дрібного бізнесу), на нашу думку, повинно бути діалектичне вирішення першого аспекту основного питання філософії, визнання їх органічної взаємодії, гармонії. Звісно, це гіпотеза, проте вона заслуговує на увагу. До того ж, ми переконані, що сучасна ідеологія українського народу як сукупності всіх громадян України теж повинна спиратись на ідею гармонії.

Слід зазначити, що філософи, на яких посилається О. Никифоров, не зверталися до питання про відношення ідеального та матеріального, свідомості й матерії та навіть не формулювали його. Це стосується також багатьох філософів,

яких він не називає. Г. Гегель зазначав: «Філософія – це час, схоплений у думці». Кожний філософ звертається передусім до питань, які є актуальними для його епохи. Водночас такі питання є складовими більш загального питання – про відношення людини і світу, духу і буття. Це питання є основним питанням світогляду (зокрема релігійного), тобто філософії як світогляду. Саме так О. Никифоров і розуміє філософію, а отже такий підхід цілком відповідає його концепції.

Таким чином, аргументи О. Никифорова на користь того, що далеко не всі філософи визнавали питання про відношення матерії та свідомості основним питанням філософії, слід уважати прийнятними. Але його висновок про те, що «жодного особливого основного питання у філософії немає і бути не може», суперечить його розумінню філософії як світогляду, оскільки основне питання світогляду – відношення людини та світу. Це питання є водночас основним питанням філософії.

К. Маркс та Ф. Енгельс сформували власне визначення основного питання філософії, іменуючи ним найглибше теоретичне підґрунтя вирішення питання про співвідношення матеріального та ідеального в суспільному житті. Вони вважали пролетаріат, робочий клас носієм матеріальних засад, а буржуазію – ідеальних, зробивши таким чином це питання філософським підґрунтям основного питання ідеологічної боротьби пролетаріату з буржуазією – питання про право на панівне становище в суспільстві.

Фундатори марксизму оголосили єдино правильним матеріалістичне рішення першого аспекту основного питання філософії. З огляду на це, вони зробили висновок про первинність суспільного буття та вторинність суспільної свідомості. Суспільне буття складається з продуктивних сил і виробничих відносин. До продуктивних сил належать люди – учасники виробничих процесів і засоби виробництва. Виробничими постають відносини, які формуються в процесі виробництва між його учасниками.

Найважливішим у цьому контексті є те, що К. Маркс та Ф. Енгельс, аналізуючи продуктивні сили, відводили головну роль пролетаріату, а не буржуазії, оскільки він безпосередньо виробляє матеріальні блага, які становлять основу життя, мають першочергове значення для суспільства. За допомогою цих

міркувань вони обґрунтовували ключове положення своєї теорії – ідею про те, що пролетаріат повинен відігравати провідну роль у суспільстві і має право досягти керівного становища в суспільному житті революційним шляхом.

Водночас у сфері виробництва матеріальних благ провідна роль належить не пролетаріату, а тим, хто керує виробничим процесом, передусім власникам підприємств, капіталістам, буржуазії. А пролетарі, робітники є виконавцями їх рішень.

На нашу думку, як матеріалістична концепція, так й ідеалістична мають однакове право на існування. Обидві вони є гіпотезами, отриманими шляхом екстраполяції реальних явищ і процесів, мають ідеологічне підґрунтя. Але обидві є однаково ненауковими, оскільки жодну з них фактично не можна ні обґрунтувати, ні спростувати за допомогою наукових методів. Вони сягають за межі людського досвіду, у якому свідомість і матерія співіснують у діалектичному взаємозв'язку.

Матеріалісти заперечують такий взаємний зв'язок. Зокрема, В. Ленін у своїй праці «Матеріалізм та емпіріокритицизм» піддав нищівній критиці тезу «немає об'єкта без суб'єкта». Він уважав, що буття, матерія існують об'єктивно, незалежно від людини та її пізнання. Однак звернемося до ленінського визначення матерії. «Матерія, – писав він, – це філософська категорія для означення об'єктивної реальності, що надана людині в її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них» [5, с. 131]. Таке тлумачення свідчить про визначення автором положення, згідно з яким матерія надана нам в органічній єдності з відчуттями, а також зі свідомістю. Матеріалісти вірять у первинність матерії, а ідеалісти – у первинність духу, свідомості, але ніхто з них неспроможний спростувати протилежні переконання. Це підтверджує вся історія філософії. Протягом тисячоліть як матеріалісти, так й ідеалісти наводили різноманітні аргументи на користь власних точок зору, але суперечка між ними триває й донині. Це схоже на дискусію щодо існування Бога. Досвід свідчить, що жодні аргументи нічого не доводять людині, яка не вірує, і не потрібні людині, яка вірує. Звісно, ідеться не про насилля.

Фактично те, що ми знаємо про матеріальні об'єкти, є результатом певних пізнавальних процесів, за допомогою яких

ми формуємо образи цих об'єктів. Образ об'єкта – результат його взаємодії з нашими органами чуття, приладами, інструментами, адже ми використовуємо всі наші пізнавальні можливості. Чи можемо ми визначити, що в образі об'єкта від самого об'єкта, а що – від наших пізнавальних засобів? Ні, такої можливості у нас нема. Тому ми в принципі не можемо визначити, яким є матеріальний об'єкт сам по собі, незалежно від нашої свідомості, щоб таким чином довести його первинність. Так само неможливо обґрунтувати ідеалістичну позицію. У межах нашого досвіду матерія та свідомість перебувають у нерозривній єдності між собою.

Наш досвід свідчить, що в процесі пізнання матеріального об'єкта ми постійно прагнемо до уточнення його образу. Мимоволі складається враження, що ми наближаємось до справжньої сутності об'єкта. Таким чином виникає стихійний матеріалізм. Але твердження про те, що об'єкт справді існує незалежно від нас і наших пізнавальних засобів, є результатом екстраполяції процесу уточнення образу об'єкта за межі досвіду. Проте ми не можемо вийти за його межі, а матеріалісти не в змозі обґрунтувати власну правоту. Так само й ідеалісти нездатні довести правильність своєї позиції.

Показовою в цьому контексті є така історія. У 20-ті роки минулого століття в одному з українських сіл проживав священнослужитель. Мешкав там також чекіст, який постійно задавав священнослужителю одне й те саме запитання: «Бог існує чи ні?». Звісно, ствердна відповідь слугувала б підставою для арешту. Проте священник як досить розумна людина відповідав так: «Якщо ти віриш, що Бог є, то він є, а якщо віриш, що його нема – то його нема». Це начебто дотеп, але добре відомо, що в кожному дотепі лише трішки дотепу, а все решта – чиста правда. У відповіді священнослужителя наявний досить глибокий філософський сенс – питання такого характеру є справою віри. Матеріалісти вірять, що матерія первинна, а свідомість – вторинна. Ідеалісти ж вірять у правильність протилежного твердження.

Чому ж людина обирає собі певну віру? Основними причинами є її виховання та інтереси. Зокрема, К. Маркс обрав матеріалізм через жагуче прагнення довести, що пролетаріат має право на революцію та на захоплення влади. В. Леніна стимулювало прагнення до влади й готовність утримувати її будь-якими засобами, навіть ціною знищення мільйонів людей.

У теорії К. Маркса та Ф. Енгельса пролетарська революція повинна була перемогти в найбільш розвинених капіталістичних країнах. На їх думку, комунізм (та його перша фаза – соціалізм) повинен бути більш високим порівняно з капіталізмом етапом розвитку суспільства, забезпечити народу кращий рівень добробуту й культури. Царська Росія не мала високорозвиненої економіки. Але В. Ленін, прагнучи до влади, використав марксистське вчення, щоб заохотити російський пролетаріат до боротьби з царським режимом. Він також використовував філософські міркування задля обґрунтування пролетарської, комуністичної ідеології. Саме такий характер має його праця «Матеріалізм та емпіріокритицизм», яка за літературним жанром належить швидше до публіцистики, аніж до наукової літератури. У жовтні 1917 р. партія більшовиків під керівництвом В. Леніна вдалося здійснити так звану соціалістичну революцію та захопити владу. Проте вони побудували не соціалізм, а державний капіталізм. Усі засоби виробництва належали державі, якою керувала комуністична партія, точніше її апарат на чолі з Центральним комітетом та Генеральним секретарем.

Основне питання філософії й сама філософія як наука мають також загальносоціальне значення. У сучасному світі боротьба робітників із власниками засобів виробництва, зокрема ідеологічна, відійшла на другий план у житті людства, а на перший план вийшли необхідність подолання загрози ядерної війни та розв'язання екологічної проблеми. До того ж, у недалекому майбутньому на людство чекає проблема перенаселення та нестачі природних ресурсів. В ідеологічному аспекті потрібне певне примирення класів в ім'я розв'язання цих глобальних проблем і збереження життя людства.

З точки зору комуністів їх боротьба з тими, хто дотримується протилежних позицій, повинна закінчуватись знищенням цих останніх. Їх підхід до розв'язання ідеологічних конфліктів М. Горький виразив так: «Якщо ворог не здається – його знищують». Проте існує ще один спосіб розв'язання суперечностей, окрім знищення однією протилежністю іншої. Це – гармонізація протилежностей. Про цей шлях подолання суперечностей казав ще Г. Гегель. Якщо в ХІХ–ХХ ст. під час обговорення питання про співвідношення свідомості та буття

(зокрема суспільної свідомості й суспільного буття) як основного питання філософії на перший план висувалось питання про те, що є первинним, а що – вторинним, то у ХХІ ст. передусім слід вести мову про те, як їх гармонізувати, узгодити між собою, потрібно, щоб вони відповідали одне одному. Якщо свідомість відповідає буттю, то це означає, що вона досягла істини щодо буття, тобто відносно сущого. Якщо буття узгоджене зі свідомістю, то воно відповідає нашим уявленням про те, яким воно має бути, тобто належному. Практичне завдання людини в цьому світі й полягає в тому, щоб досягти істини про буття, на цій основі побудувати картину належного та відповідним чином змінити буття. Саме тоді може йтися про гармонію свідомості та буття.

Основною суперечністю в суспільстві марксистів вважають суперечність між робітниками й власниками підприємств, між бідними та багатими. Така суперечність нині є особливо актуальною. Комуністи пропонують бідним відібрати майно в багатих і поділити його між собою. Як свідчить світовий досвід, цей шлях є безрезультативним. Рішення має бути іншим. Треба не багатих зробити бідними, а бідних – заможними. Для цього варто дати людям свободу, щоб вони могли реалізувати власні здібності й досягти успіху в житті. Потрібна також демократія. Причому формальної рівності замало. Треба створити такі умови, щоб багатим було вигідно брати участь у благодійній діяльності й підтримувати нужденних.

Нині основне питання філософії залишається предметом обговорення. Президент Міжнародної федерації філософських товариств М. Кесада висловив таку думку: «Найбільшим недоліком сучасного людства є невміння слухати і розуміти «не своє», толерантно ставитися до чужого і, навпаки, уміння з дивовижною наполегливістю перетворювати чуже на вороже». На його думку, «основне питання філософії сьогодні – це ствердження миру у світі та душах людей». В. Лутай, аналізуючи в монографії «Основне питання сучасної філософії. Синергетичний підхід» цю проблему, зазначає, що власне ідея ствердження такого миру не є новою – вона містилася вже майже в усіх моністичних релігійних системах і в більшості філософських учень. Однак те, що саме така ідея стала основним питанням філософії, є притаманним лише сучасній добі. В. Лутай доходить висновку: «Основним питанням сучасної філософії,

вирішення якого стало найголовнішим для всього людства, є досягнення неантагоністичного розв'язання тих найгостріших суперечностей, які виникли у взаємодії людства та природи, між основними соціумами, між суспільством та особистістю» [2, с. 5].

Проте статус питання про відношення людини й світу матерії та свідомості як основного питання філософії як світогляду в наш час не змінився. Те саме стосується також проблеми відношення свідомості та матерії як основного питання філософії як абстрактної теоретичної системи. Змінилося ставлення до методів розв'язання суперечностей. У сучасному світі основним методом повинна бути гармонізація протилежностей, пошук консенсусу між учасниками конфлікту, їх поєднання (злиття) в синтезі. Головну роль тут повинно відігравати право.

Основні підсумки виглядають так. Філософія постає як величезна сфера знань, котра, з одного боку, виглядає як світогляд, положення якого формулюються звичайною мовою, а з іншого – має вигляд науки про кінцеві підстави буття, абстрактної теорії, наділеної специфічним категоріально-понятійним апаратом. Простір між ними заповнений цілим спектром проміжних філософських теоретичних систем.

Основне питання філософії як світогляду – це питання про відношення людини та світу. Основне питання філософії як абстрактної теоретичної науки про кінцеві підстави буття – це питання про відношення ідеального й матеріального (свідомості, духу та матерії, буття). Воно є граничним теоретичним базисом основного питання світогляду.

У ХХІ ст. вирішення основного питання філософії має спиратись на ідею гармонії. На цій ідеї повинна ґрунтуватись і сучасна ідеологія українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Никифоров А. Л. Природа философии: Основы философии / А. Л. Никифоров. – М. : Идея-Пресс, 2001. – 168 с.
2. Лутай В. С. Основной вопрос современной философии. Синергетический подход / В. С. Лутай. – Киев : Парапан, 2004. – 156 с.

3. Франкл В. Э. Человек в поисках смысла / В. Э. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 196 с.
 4. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс, Ф. Энгельс // Собрание сочинений. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 3. – 260 с.
 5. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. – М. : Политиздат, 1973. – Т. 18. – С. 7–334.
-